

ποτε μνημονεύω τη λέξη "περίπατος" μόνον ευχάριστα συναισθήματα νιώθω. Φαντάζομαι πως αυτό ισχύει για όλους, αφού το να βαδίζει κανείς αργά σ' έναν όμορφο, φυσικό ή ειδικά διαμορφωμένο χώρο αποτελεί μεγάλη απόλαυση. Το να περπατάς βέβαια στο μονοπάτι που είχαν διαμορφώσει σε Περίπατο οι αρχαίοι Αθηναίοι εκεί στα ριζά του ιερού βράχου, περιμετρικά της Ακροπόλεως, είναι υπέρτατη ευδαιμονία.

ΚΕΙΜΕΝΟ: ΜΑΙΡΗ ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ - ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ,
Φιλολόγος, Δρ. Αρχαιολογίας
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ : ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΣ

ΜΕΡΟΣ Γ' ΠΕΡΙ-ΠΑΤΩΝΤΑΣ ΣΤΟΝ ΙΕΡΟ ΒΡΑΧΟ

Τι γνωρίζουμε για τον Περίπατο; Όχι πολλά, αλλά σίγουρα το πιο ουσιαστικό, το μήκος του δηλαδή. Το 1862 ο Γερμανός αρχαιολόγος Karl Boetticher εντόπισε μια επιγραφή λαξευμένη στο βράχο που προεξέχει λίγα μέτρα ανατολικά του ιερού που ήταν αφιερωμένο στην Αφροδίτη και τον Έρωτα, στη βόρεια κλιτύ του βράχου της Ακρόπολης. Η επιγραφή που χρονολογήθηκε στον 4ο αι. π.Χ. ανέφερε: "Περιπάτου Περίοδος 5 στάδια. 18 πόδες". Πολύ σημαντικό στοιχείο αυτό. Να γνωρίζουμε δηλαδή επακριβώς το μήκος της ατρα-

πού που περιέβαλλε, κατά πάσαν πιθανότητα από τα προϊστορικά χρόνια, τη ρίζα του πιο φημισμένου λόφου που είναι ταυτισμένος με τις πιο αγνές και ταυτοχρόνως τις πιο δυσκολοεφάρμοστες πολιτειακές αρχές, την **ελευθερία**, την **ειρήνη**, τη **δημοκρατία**, την **ισότητα**, την **αξιοκρατία**, την **ισηγορία**.

Χίλια εκατό μέτρα διανύονται άκοπα και σχεδόν χωρίς να το καταλάβει κανείς, ειδικά όταν έχει ενδιαφέρουσα παρέα κι ενδιαφέρον αντικείμενο συζήτησης. Φαίνεται λοιπόν πως οι αρχαίοι Αθηναίοι απολάμβαναν

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ: Ενοποίηση Αρχαιολογικών

σχεδόν καθημερινά τον περίπατό τους υπό το φως του ήλιου στη νότια κλιτύ και υπό σκιάν στη βόρεια. Οι σύγχρονοι Αθηναίοι δεν είχαν μέχρι τώρα την **“ευ-τυχία”**, την καλή τύχη δηλαδή, να γίνουν κοινωνοί αυτής της ψυχικής ευφορίας και της ευεργετικής ενέργειας που προσφέρει ο περίπατος περιμετρικά της Ακροπόλεως. Θα τον έχουν όμως σύντομα, καθώς στο πρόγραμμα της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας έχει ενταχθεί και η Συνολική Ανάδειξη της Βόρειας και της Νότιας Κλιτύς Ακροπόλεως που σημαίνει *“αναβίωση των αρχαίων διαδρομών και ιδίως του Περιπάτου”*. Το έργο σύνδεσης των δύο κλιτύων υλοποιείται σιγά - σιγά, βαίνει προς το τέλος του θα μπορούσαμε να πούμε, και οι υπεύθυνοι αρχαιολόγοι της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ο κ. **Α. Μάντης**, ο οποίος οργάνωσε αρχικά το έργο, και ο κ. **Γ. Καββαδίας** στη συνέχεια, θα μπορούν σε λίγο καιρό να εκθέσουν στο κοινό όσα αυτοί και οι συνεργάτες τους οραματίστηκαν. Οι εργασίες άρχισαν το 1997, όταν εντάχθηκε το έργο της Συνολικής Ανάδειξης του Χώρου στο Β' αρχικά και σε συνέχεια στο Γ' ΚΠΣ. Σ' αυτό το έργο απασχολούνται τριάντα εννέα εργαζόμενοι διαφόρων ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί, τοπογράφοι και ειδικευμένοι εργάτες).

Η κ. **Χωρέμη**, Διευθύντρια της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κατά τη συνάντησή μας στο γραφείο της στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως, μου εξέθεσε εν τάχει το πρόγραμμα, αλλά ομολογώ ότι το

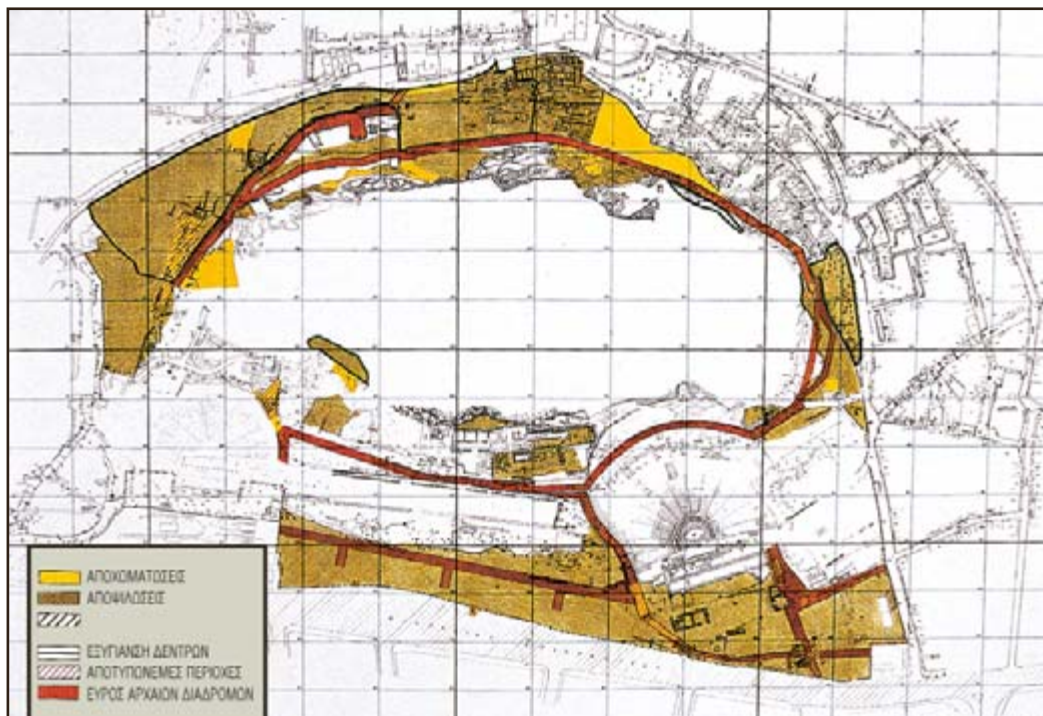
εμπέδωσα καλύτερα στον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο, τον οποίο περιηγήθηκα έχοντας πολύτιμο οδηγό *“ανάγνωσης”* των μνημείων τον αρχαιολόγο κ. Καββαδία. Τους επισκέπτες θα τους καθοδηγούν αναλυτικές πινακίδες και ενημερωτικά φυλλάδια που ετοιμάζονται με μεγάλη προσοχή, μελλοντικά δε ίσως υπάρξει και ηλεκτρονικό σύστημα, όπως με πληροφόρησε η κ. Χωρέμη.

Η επίσκεψή μου στις κλιτές της Ακροπόλεως ξεκίνησε από τη νέα είσοδο που διαμορφώθηκε στη συμβολή της πεζοδρομημένης Διον. Αρεοπαγίτου με την οδό Θρασύλλου. Παλαιότερα υπήρχε μία είσοδος για το Διονυσιακό Θέατρο, πιο ψηλά, οι επισκέπτες όμως ήταν λιγοστοί. Ο περισσότερος κόσμος πήγαινε κατευθείαν στην Ακρόπολη και παρατηρούσε από ψηλά τα μνημεία της νότιας πλαγιάς. Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει. *“Από τότε που λειτούργησε η νέα είσοδος έχουν δεκαπλασιαστεί τα εισιτήρια, ιδίως κατά τους θερινούς μήνες”* θα μου πει ευχαριστημένος ο κ. Καββαδίας. Βέβαια το φυλάκιο που υπάρχει τώρα είναι προσωρινό. Θα κατασκευασθεί καινούργιο, μεγαλύτερο κι αντίστοιχα θα κατασκευασθεί φυλάκιο στη βόρεια κλιτύ, στο σημείο όπου επί Τουρκοκρατίας ήταν η *“ντάπια του Λιονταριού”*, το βορινό προπύργιο του Κάστρου της Ακρόπολης. Δεν χρειάζεται να έχει διαβάσει κανείς τον Θουκυδίδη, ο οποίος αναφέρει πως πριν από το Θησέα η πόλη ήταν στην Ακρόπολη και ιδίως στην πλευρά εκείνη που ήταν στραμμένη προς το νότο (2, 15), για να καταλάβει

Χώρων Αθήνας

ΚΩΔΙΚΟΣ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Χάρτης του λόφου της Ακροπόλεως με τις αρχαίες οδεύσεις και τον Αρχαίο Περίπατο. (Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

πως τούτη η πλαγιά που τη χαϊδεύει ο ήλιος κατοικήθηκε πρώτη, από τους νεολιθικούς κιόλας χρόνους. Η φωτεινότητά της οιστρι-λατούσε τους Αθηναίους πολίτες, αλλά και τους επισκέπτες με καλλιτεχνικές ανησυχίες και οράματα κι αυτοί με τη σειρά τους και με τη βοήθεια των Μουσών έστησαν ναούς της τέχνης και στέριωσαν τη φήμη της Αθήνας ως πόλης με υψηλό πνευματικό και καλλιτεχνικό επίπεδο. Κι ήταν τόση η ακτινοβολία αυτών των οικοδομημάτων που εξαφάνισε σιγά - σιγά τις κατοικίες από την περιοχή, γεγονός που διαπιστώνει άμεσα και σημειώνει ο περιηγητής Πausανίας το 2ο αι. μ.Χ. Ιερά, θέατρα, στοές, ωδεία, χορηγικά μνημεία, όλα αφιερώνονται στην υπηρεσία της Τέχνης που καλλιεργεί την ψυχή κι ευνοεί την επικοινωνία σε κάθε εποχή. Κι είναι αυτά τα ίδια τα μνημεία που ανασταίνουν θύμησης του παρελθόντος, μνήμες καλές και κακές, από όλες τις εποχές.

Μέχρι και λίγο μετά τον πόλεμο, στο χώρο που ανοίγει εμπρός από το φυλάκιο και

φθάνει μέχρι το Ωδείο του Περικλή, ακούγονταν φωνές που έρχονταν από τα σπίτια της αθηναϊκής αυτής γειτονιάς που ονομαζόταν **Λήναια**, είχε δηλαδή όνομα παρμένο από την αρχαία διονυσιακή γιορτή των Ληναίων. Η ονομασία βέβαια δεν δόθηκε τυχαία στην περιοχή. Τα Λήναια που τελούνταν την 12η ημέρα του μηνός Γαμηλιώνος (μέσα Ιανουαρίου - μέσα Φεβρουαρίου) ήταν αφιερωμένα στο ξύπνημα της φύσης που την εκπροσωπούσε, ως γνωστόν, ο θεός Διόνυσος. Η περιοχή εκτός από οικίες είχε και σταροχώρα, αναφέρεται μάλιστα στα αρχεία των πρώτων ανασκαφών που ξεκίνησαν αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους πως το θέατρο του Διονύσου δε φαινόταν από τα στάχτα που ήταν ψηλά και πυκνά. Αλλά και για έναν ακόμη λόγο ευνοείτο η ονομασία της περιοχής, αν σκεφτούμε πως η γιορτή προς τιμήν του Διονύσου ήταν στενά συνδεδεμένη με τους δραματικούς αγώνες και μάλιστα με την κωμωδία. Αναπτυγμένη δίπλα στο Ωδείο του Περικλή, εκεί όπου από τον 5ο αι.

π.Χ. δοκιμάζονταν οι δραματικοί ποιητές, η αθηναϊκή συνοικία δεν θα μπορούσε να διαθέτει άλλο όνομα. Για τις ανάγκες των ανασκαφών η γειτονιά, που ας σημειωθεί βρισκόταν εντός των τειχών της μεσαιωνικής και τουρκικής Αθήνας, απομακρύνθηκε και τα σπίτια διαλύθηκαν. Έμειναν μόνο μερικά θεμέλια, για να θυμίζουν την ύπαρξη του οικισμού και βέβαια το γλυκύτατο εκκλησιάκι, ο Άγιος Γεώργιος ο Αλεξανδρινός, στη θέση ενός αρχαιότερου και μεγαλύτερου ναού που υπήρχε εδώ. Στο σημείο περίπου που είναι σήμερα ο ναός υπήρχε στα κλασικά χρόνια το **Ωδείον** του Περικλή.

"Πολύ λίγα στοιχεία γνωρίζουμε για το Ωδείον κι αυτά από πηγές, καθώς το οικοδόμημα που έγινε για την τέλεση των μουσικών αγώνων κι ήταν ενταγμένο στο μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή δεν έχει πλήρως ανασκαφεί, παρά μόνον ένα μέρος των θεμελίων του" μου είπε χαρακτηριστικά ο κ. Καββαδίας. Το περίεργο είναι πως ούτε και ο Πausanias στάθηκε με επιμονή σ' αυτό το αξιοσημείωτο μνημείο, μάλιστα ούτε το ονομάζει, αναφέρει απλώς πως *"κοντά στο ιερό του Διονύσου και στο θέατρο υπάρχει ένα οικοδόμημα που λένε πως έγινε κατ' απομίμηση της σκηνής του Ξέρξη"* (I, 20, 4). Ο Πλούταρχος (Περικλ. 13) επεξηγεί την τελευταία φράση του Πausanias. Αναφέρει πως η στέγη του Ωδείου κατέληγε ψηλά σε κορυφή, όπως στις σκηνές. Το Ωδείον ανέδειξε μιαν ακόμα πτυχή της προσωπικότητας του Περικλή. Ο "πρώτος ανήρ" της αθηναϊκής δημοκρατίας είχε μουσική παιδεία, αλλά και αδυναμία στη μουσική. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι είχε προσωπική επίβλεψη της ανέγερσης του Ωδείου που το προόριζε για όλα τα μουσικά προγράμματα και το σπουδαιότερο είναι ότι εισήγαγε ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο επεβλήθη να γίνονται σ' αυτό το χώρο οι μουσικοί αγώνες των Παναθηναίων, μάλιστα υπήρξε αθλοθέτης και συνεργάτης στην οργάνωση των αγωνισμάτων αυλού, κιθάρας και άσματος.

Τα αθηναϊκά νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων διασώζουν, ευτυχώς για μας, μιαν εικόνα του Ωδείου. Με τη σχετική πάντα επιφύλαξη μπορούμε να πούμε πως το Ωδείον θα πρέπει να ήταν σχεδόν τετράγωνο με τετρακλίνη στέγη. Ένα δάσος κίωνων στηρίζε

την ξύλινη οροφή της μοναδικής αίθουσας του κτηρίου. Στις τέσσερις πλευρές της αίθουσας υπήρχαν τα ξύλινα έδρανα των θεατών. Ο Πausanias δεν είδε το οικοδόμημα που "έχτισε με τα χέρια" του, θα μπορούσαμε να πούμε ύστερα από τα παραπάνω, ο Περικλής, γιατί το έκαψε "ο στρατηγός των ρωμαίων Σύλλας, όταν κυριέψε την Αθήνα" (I, 20, 4). Προφανώς είδε το επισκευασμένο από το βασιλιά της Καππαδοκίας, Αριοβαρζάνη Β', κτήριο που ήταν ίδιο ακριβώς με το προηγούμενο. Δυστυχώς, και το νέο οικοδόμημα δεν είχε καλή τύχη. Κάποια στιγμή καταστράφηκε ολοσχερώς. Ίσως τότε που οι Έβρουλοι με την επιδρομή τους ερήμωσαν την Αθήνα (267 μ.Χ.).

Δεν χρειάστηκε να περπατήσουμε πολύ με τον κ. Καββαδία και βρεθήκαμε εμπρός στο πρότυπο του τεμένους του Διονύσου. Για άλλη μια φορά το έργο της Ενοποίησης έδειξε την καταλυτική του αξία. Όπως με πληροφόρησε ο συνοδός μου *"κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης μιας αρχαίας διαδρομής αποκαλύφθηκαν λείψανα της υποθεμελίωσης του προτύπου και τμήμα του περιβόλου του ιερού του Διονύσου. Όλοι γνωρίζαμε την ύπαρξή του, αλλά μέχρι τώρα δεν είχε βρεθεί"* μου δήλωσε έκδηλα ευχαριστημένος. Εντός του τεμένους υπήρχαν στην αρχαιότητα δύο ναοί. Ο ένας ήταν ύστερος αρχαϊκός, ο άλλος ανήκε χρονικά στον 4ο αι. π.Χ. *"Μέσα στον περίβολο υπάρχουν δύο ναοί και δύο αγάλματα του Διονύσου, το άγαλμα του Ελευθερέα κι εκείνο που έκαμε ο Αλκαμένης από ελεφαντοκόκκαλο και χρυσάφι"* διαβάζουμε στον Πausanias (I, 20, 3). Οι πολυάριθμοι επισκέπτες των δύο ιερών, αλλά και οι θεατές των παραστάσεων, οι οποίες εδιδάσκοντο στο κοντινό θέατρο, έρχονταν από δύο πλευρές. Η μία πλευρά ήταν από τις νότιες παρυφές της πόλης και η άλλη ήταν από την ανατολική πλευρά διαμέσου της οδού Τριπόδων.

Πανάρχαια ήταν η αγαλλεής αυτή οδός, ο μόνος αρχαίος δρόμος που χρησιμοποιείται και σήμερα με το αρχαίο όνομά του. Η ονομασία αυτή προφανώς δόθηκε στο δρόμο, επειδή εκατέρωθεν ήταν τοποθετημένα μνημεία, χτισμένα έτσι ώστε να δέχονται τους χάλκινους τρίποδες των νικητών χορηγών που διέθεταν απλόχερα τα χρήματά τους για τη

Δίπλα στο ιερό του Διονύσου Ελευθερέως ο χώρος είναι κατάσπαρτος από αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από διάφορα μνημεία.

διδασκαλία αρχαίων δραμάτων. "Το περιεχόμενο των μνημείων είναι έργα τέχνης αξιωματικότερα" μας λέει ο Πανσανίας, ο οποίος μάλιστα παραθέτει μια παράδοση από εκείνες τις πικάντικες που φαίνεται ότι του αρέσουν πολύ και πολύ περισσότερο να τις διηγείται. Αναφέρει λοιπόν πως "υπάρχει ένα άγαλμα σατύρου για το οποίο λένε πως ο Πραξιτέλης ήταν περήφανος. Η Φρύνη κάποτε του είχε ζητήσει το ωραιότερο από τα έργα του κι εκείνος λένε πως δέχθηκε, ως εραστής της, να της το δώσει, δεν ήθελε όμως να πει ποιον θεωρούσε ο ίδιος ως το ωραιότερο. Τότε λοιπόν ένας υπηρέτης της Φρύνης έτρεξε μέσα και είπε πως στο εργαστήριο του Πραξιτέλη έπεσε φωτιά και καταστράφηκαν τα περισσότερα έργα του, όχι όμως όλα. Ο Πραξιτέλης αμέσως όρμησε από την πόρτα έξω λέγοντας πως τίποτε από τους κόπους του δεν μένει πια σ' αυτόν, αν η φλόγα κατέστρεψε και το Σάτυρο και τον Έρωτα. Έτσι η Φρύνη διάλεξε

τον Έρωτα" (I, 20, 1-2).

Από τα πολυάριθμα μνημεία που έστησαν οι εραστές του δράματος μόνον ένα έχει διατηρηθεί σχεδόν ολόκληρο. Πρόκειται για το διάσημο μνημείο του χορηγού Λυσικράτη, το οποίο εστήθη στις ανατολικές υπώρειες του λόφου της Ακροπόλεως το 334 π.Χ.

Η οδός **Τριπόδων** ξεκινούσε από το Πρωτανείο, στη βόρεια κλιτύ και κατέληγε στο ιερό του Διονύσου, δηλαδή στη νότια κλιτύ. "Σήμερα ο δρόμος βρίσκεται κάτω από την οδό Τριπόδων της Πλάκας. Τον εντοπίζουμε σε ανασκαφές όπου βρίσκουμε συνεχώς και κατάλοιπα από χορηγικά μνημεία" θα μου πει ο κ. Καββαδίας. Ασυναίσθητα σήκωσα τα μάτια μου ψηλά και τα κάρφωσα στο σπήλαιο που χάσκει σαν στόμα δράκου προκαλώντας φόβο και τρόμο σ' αυτούς που πλησιάζουν. Ο φόβος διαλύεται μεμιάς, όταν ο επισκέπτης φθάσει στο άνοιγμα. Η ψυχή του γαληνεύει, καθώς στο εσωτερικό της σπηλιάς υπάρχουν μόνον

ιερές εικόνες και καντήλια που στάζουν λάδι. Ως αν τους αρχαίους που έκαναν τα σπήλαια ιερές κατοικίες των θεών τους, έτσι και οι σύγχρονοι Έλληνες φώλιασαν την πίστη τους και την αγάπη τους στην Παναγιά σ' αυτό το άνοιγμα που ο βράχος δημιούργησε. Κι έγινε **η Παναγιά η Χρυσοσπηλιώτισσα**. Στα χρόνια τα παλιά βέβαια, γύρω στα 320 π.Χ. ο βράχος σ' αυτό ακριβώς το σημείο λαξεύτηκε κάθετα, για να στηθεί το μνημείο με τον τρίποδα του χορηγού Θρασύλλου κι αργότερα του γιου του Θρασυκλή. Το είδε και ο Πausanias και του έκανε εντύπωση. Κυρίως όμως τον γοήτευσε η σπηλιά, μέσα στην οποία, όπως μας λέει, υπήρχε παράσταση του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος που σκοτώνουν τα παιδιά της Νιόβης. Το μνημείο σωζόταν ως το 1827, καταστράφηκε όμως κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τους Τούρκους. Οι δύο αράβδωτοι κορινθιακοί κίονες που ορθώνουν το ανάστημά τους πάνω από το σπήλαιο και φαίνονται σα να φύτεψαν πάνω του ανήκουν σε άλλα χορηγικά μνημεία, μαγεύουν δε τον επισκέπτη που προσπαθεί να φαντασθεί την απόκρημνη τούτη γωνιά, όπως ήταν παλιά,

δηλαδή γεμάτη με χορηγικά μνημεία που έγιναν κάποτε για την υστεροφημία ορισμένων καλλιεργημένων πλουσίων.

Κάτω από τους δύο κίονες, στα πόδια του λόφου, ανοίγει σα βεντάλια το διονυσιακό θέατρο. Θαυμάζουμε από ψηλά το πανάρχαιο μνημείο και αφουγκραζόμαστε τους υποκριτές να απαγγέλλουν λόγια βγαλμένα απ' της ψυχής τα μύχια, λόγια ποιητικά για δράματα σε ανάκτορα και αρχοντικές γενιές, για βαρβάρους αλαζόνες που τους εγκατέλειψε η τύχη και για άρχοντες αμετροεπείς κι ανόητους που δέχθηκαν της Νεμέσεως τη θεία τιμωρία. Περίπου 15-16.000 θεατές μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις εξαιρετικές ποιοτικές παραστάσεις καθισμένοι πίσω από τους μαρμάρινους ενεπίγραφους θρόνους των επισήμων, πάνω στα ξύλινα καθίσματα του κοίλου αρχικά και στα λίθινα στη συνέχεια, επί Λυκούργου. Το θέατρο μετεβλήθη πολλές φορές: επί Λυκούργου τον 4ο αι. π.Χ., στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., κατά τον Β' Μιθριδατικό πόλεμο, επί Νέρωνος τον 1ο αι. π.Χ. και μετά την καταστροφή των Ερουλών το 267 μ.Χ. Όταν τον 5ο αι. μ.Χ. επικράτησε στην

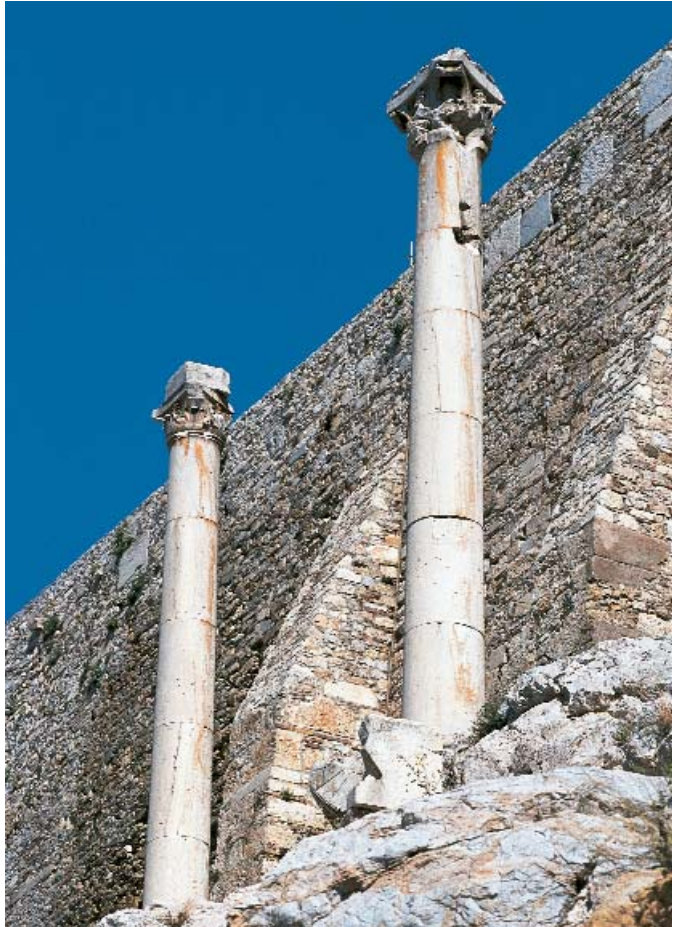
Παναγιά η Χρυσοσπηλιώτισσα. Στήθηκε σε σπήλαιο της νότιας κλιτύς του Βράχου της Ακρόπολης. ΦΩΤ. Μ. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ

Αθήνα ο χριστιανισμός η ορχήστρα του θεάτρου αποτέλεσε το αίθριο μιας μονόκλιτης βασιλικής που χτίστηκε στην ανατολική πόρδο και είχε σύντομο βίο. *"Η Επιτροπή Διονυσιακού Θεάτρου και Ασκληπιείου Νοτίας Κλιτύς Ακροπόλεως έχει αναλάβει τη συντήρηση, στήριξη και αποκατάσταση των παρόδων του θεάτρου και κατά πάσαν πιθανότητα θα αναταχθεί ένα μέρος του κοίλου προκειμένου να δίνει την εντύπωση αρχαίου θεάτρου"* μου είπε ο κ. Καββαδίας.

Όταν συναντήθηκα με τον κ. Καββαδία κατασκευαζόταν η διαδρομή νοτίως του Τεμένους. Εδώ πρέπει να πούμε πως κύριο μέλημα της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων είναι να γίνουν οι διαδρομές που αντιστοιχούν σε αρχαίες οδούς. Σ' αυτό το σημείο πρόκειται να γίνουν τρεις, μου είπε η κ. Χωρέμη, *"η νότια οδός που ερχόταν από την περιοχή του Ολυμπίου και συνέχιζε περιμετρικά του Τεμένους, όριζε δηλαδή το Τέμενος του Διονύσου από τη νότια και τη δυτική πλευρά, η δυτική ανιούσα, η οποία κατέληγε στα ιερά και στην περιοχή πάνω από τη Στοά του Ευμένους έως το σημείο που αρχίζει το πολύ ανηφορικό τμήμα της (δυτικά του αναλήμματος του διονυ-*

με τη μονόκλιτη αλλά μικρότερη κι ακολούθως μικρό ναύδριο, το οποίο ανηγέρθη περί το 1860. Κατεδαφίσθηκε όμως οριστικά στο πλαίσιο της απαλλοτριώσης των οικιών του οικισμού των Αθηναίων κατά τη δεκαετία του '60.

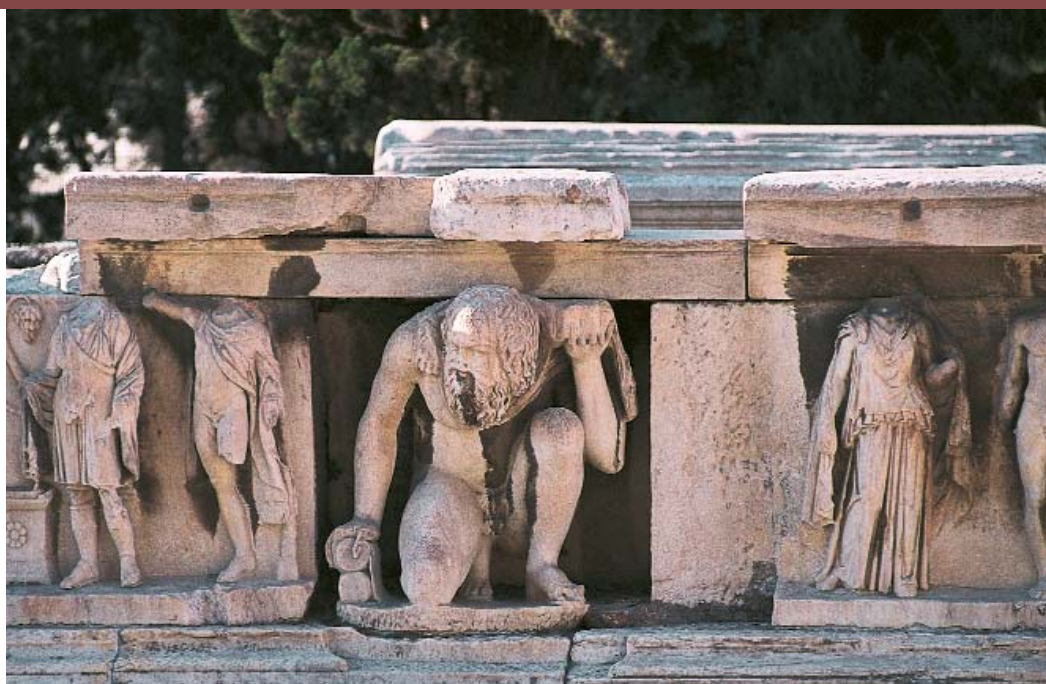
Οι δύο αράβδωτοι κορινθιακοί κίονες που ορθώνουν το ανάστημά τους πάνω από το πανάρχαιο σπήλαιο που σήμερα είναι αφιερωμένο στην Παναγία τη Χρυσοσπηλιώτισσα, αποτελούσαν τις βάσεις όπου είχαν στηθεί δύο χορηγικοί τρίποδες,

σιακού θεάτρου) και η ανατολική ανιούσα". Νοτιότερα του Τεμένους του Διονύσου οι αρχαιολόγοι που δουλεύουν με αφάνταστη υπομονή και μεράκι εντόπισαν την αφίδα και την πρόθεση του ιερού του ναού της Αγ. Παρασκευής που γνώρισε πολλές αρχιτεκτονικές φάσεις: αρχικά, στα ύστερα βυζαντινά χρόνια, υπήρξε μονόκλιτη Βασιλική, κατόπιν, τον 17ο αι. μετεβλήθη σε Βασιλική παρόμοια

Μια άλλη επίσης αρχαία βαθμιδωτή οδευση αποκαλύφθηκε στην περιοχή του Ηρώδειου. Περνούσε περιμετρικά του κοίλου, γύρω από το βόρειο και ανατολικό τμήμα απ' όπου διερχόταν ο αρχαίος Περίπατος κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Αλλά πριν φθάσουμε στο Ηρώδειο ας σταθούμε σε ορισμένα ακόμη μνημεία, από τα οποία άλλα είναι γνωστά κι άλλα άγνωστα κι ως εκ τούτου προκλητικά στην παρουσίασή τους.

Θέατρο του Διονύσου. Διακρίνονται το χαμηλότερο τμήμα του κοίλου και η πλακόστρωτη ορχήστρα του. Ενάμισι αιώνα μετά την καταστροφή του από τους Έρουλους (267 μ.Χ.), κάποιος Φαίδρος έχτισε, σύμφωνα με επιγραφή, ένα βήμα στη θέση του προσκηνίου. Κατά τις εργασίες κατασκευής του "βήματος", ενσωματώθηκαν ανάγλυφα του 2ου αι. μ.Χ. με παραστάσεις από τη ζωή του Διονύσου.

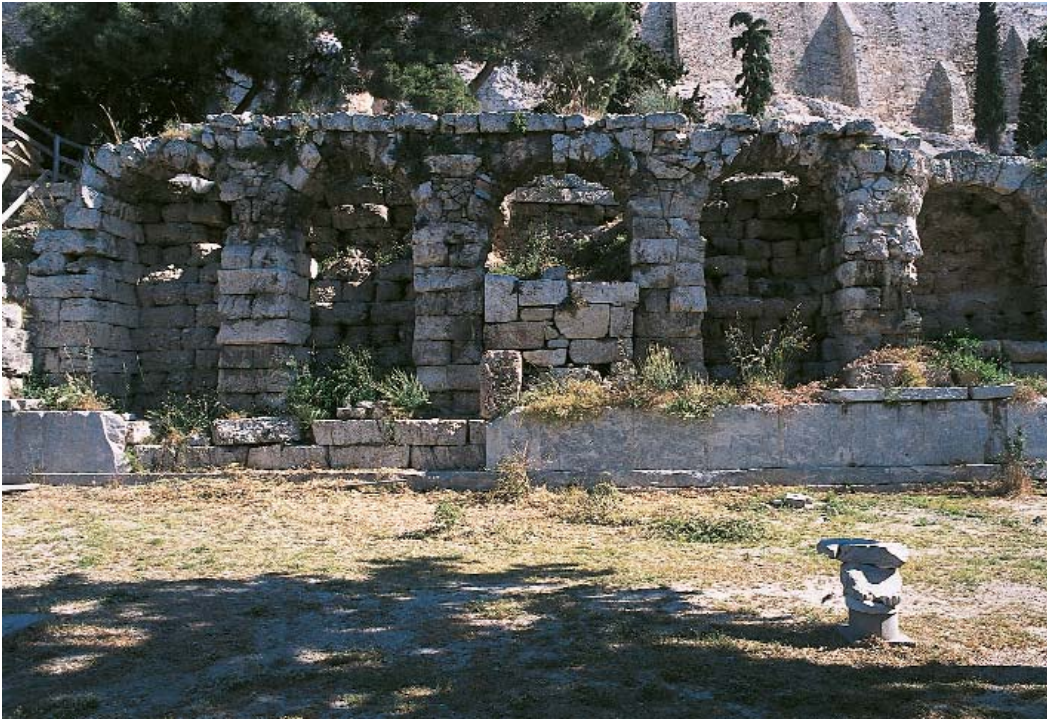
Στο πρόγραμμα της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας έχει ενταχθεί και ο επιλεκτικός καθαρισμός της βλάστησης που φύεται γύρω ή και ανάμεσα στα μνημεία.

Σε ξύλινα καθίσματα του κοίλου, αρχικά, και σε λίθινα αργότερα, επί Λυκούργου, οι 15-16.000 θεατές απολάμβαναν τις εξαιρετικές, ποιοτικές παραστάσεις που εδίδοντο στο Θέατρο του Διονύσου.

Στα ΝΔ του θεάτρου του Διονύσου έχουν εντοπισθεί τα θεμέλια ενός ακόμη χορηγικού μνημείου, κατασκευασμένου από κροκαλοπαγή λίθο που είναι πολύ εύθρυπτος και ως εκ τούτου ευάλωτος και στις καιρικές συνθήκες. Βέβαια το μνημείο, το οποίο κατασκευάσε περί τα 320 π.Χ. ο Νικίας ο νεώτερος, δεν καταστράφηκε από τον πανδαμάτορα χρόνο, αλλά διαλύθηκε, προκειμένου έξι αιώνες μετά το χτίσιμό του ένα μέρος της ανωδομής του να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή της πύλης εισόδου της Ακρόπολης που είναι γνωστή ως

Στοά ήρθε προκατασκευασμένη από την Πέργαμο. Το μάρμαρο δεν είναι αττικό, αυτό είναι εμφανές και είναι βεβαιωμένο ότι ήρθε κομμάτι, κομμάτι έτοιμο και στήθηκε εδώ. Η έρευνα απέδειξε πως η πρόσοψη της Στοάς συνίστατο σε μια σειρά από δωρικούς κίονες ενώ στο δεύτερο όροφο οι κίονες της προσόψεως ήταν ιωνικοί. Πιο μέσα οι κίονες είχαν τα χαρακτηριστικά της πόλης από την οποία κατήγετο ο Ευμένης, ήταν δηλαδή του γνωστού "περγαμηνού" τύπου. Το θαυμάσιο αυτό οικοδόμημα, όπως μπορεί να αντιληφθεί ο

Μια Στοά πρόσφερε το 2ο αι. π.Χ. ως δώρο στην πόλη που αγάπησε ο βασιλιάς της Περγάμου, Ευμένης ο Β΄.

πύλη **Beulé** (Μπελέ).

Δίπλα ακριβώς από το μνημείο του Νικίου αντικρίζουμε τα ερείπια της γνωστής **Στοάς** που πρόσφερε το 2ο αι. π.Χ. ως δώρο στην πόλη που αγάπησε ο βασιλιάς της Περγάμου, Ευμένης ο Β΄. Η Στοά φιλοξενούσε τους θεατές του Διονυσιακού Θεάτρου, όταν έπιαναν ξαφνικά, πράγμα όχι ασυνήθιστο, οι ανοιξιάτικες μπόρες και οι άνθρωποι δεν είχαν πού να σταθούν. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι αναμφίβολα τούτο, ότι δηλαδή ολόκληρη η

επισκέπτης δεν υφίσταται πλέον. Έχουν απομείνει μόνον τα θεμέλια, ένα μέρος του οπίσθιου τοίχου που διατηρεί ορθοστάτες από μάρμαρο Υμηττού κι ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα, ορισμένα από τα οποία, κυρίως κιονόκρανα, τοποθετήθηκαν "διδασκτικά" από τον κ. Μάντη που ασχολείται με το μνημείο και την αποκατάστασή του, προκειμένου ο επισκέπτης να αντιλείψει χρήσιμες πληροφορίες. *"Φαντασθείτε, μου είπε ο κ. Καβαδιάς, πως αρχιτεκτονικά μέλη από τη Στοά βρέθηκαν*

και κατά τη διάρκεια κατασκευής της περιφράξης της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και οπωσδήποτε εντοπίζονται στις ανασκαφές που διενεργούνται γύρω από την Ακρόπολη". Δεν μπόρεσα να μην εκφράσω την περιέργειά μου για τους περιποιημένους μεγάλους λίθινους σωρούς που βλέπουμε κατά τον περίπατό μας στο χώρο. Έμαθα λοιπόν πως αυτοί οι σωροί είναι κομμάτια που έχουν προκύψει από τη συλλογή του υλικού που προέρχεται από διάφορα οικοδομήματα διάσπαρτα στην περιοχή. Αυτά χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: είναι τα δουλεμένα που προσφέρουν πολλές πληροφορίες και είναι και τα άμορφα που προέρχονται από το εσωτερικό κάποιου γλυπτού ή αρχιτεκτονικού μέλους και φυλάσσονται για να χρησιμοποιηθούν αργότερα στις συγκολλήσεις των μελών. Αντιλαμβάνεται κανείς πως αυτή η εργασία είναι επίπονη και χρονοβόρα, είναι όμως απαραίτητη, προκειμένου να πάρουμε τις πληροφορίες που θέλουμε για τη μορφή της Στοάς. Πάντα με τη συντροφιά του κ. Καββαδία βρέθηκα να περπατώ στο πανέμορφο μονοπάτι, νοτιώς της Στοάς του Ευμένους. Είναι πάνω στο ίχνος του αρχαίου δρόμου, σ' αυτό όμως δεν προβλέπεται να γίνει σ' αυτή τουλάχιστον τη φάση κάποια επίστρωση. Αξίζει να το περπατήσει ο επισκέπτης καθώς το φυσικό στοιχείο θα τον απαλλάξει από το άγχος και την πίεση της καθημερινότητας. Ανέκαθεν τα τείχη που κάστρωναν πόλεις ολόκληρες ή τα πιο σημαντικά τμήματά τους ασκούσαν επάνω μου έντονη γοητεία. Ίσως γιατί κάθε πέτρα είναι κι ένας καημός του εγγλείστου που ελπίζει πως θα σωθεί και του εισβολέα που ελπίζει ότι θα το γκρεμίσει.

Στα δυτικά του κοίλου του Διονυσιακού θεάτρου ανασκάφηκε το ιερό του Ασκληπιού. Ο θεός που έχει συνδέσει το όνομά του με την Ιατρική, εισήχθη από την Επίδαυρο στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, δέκα περίπου χρόνια μετά το μεγάλο λοιμό.

Σε πρώτο πλάνο λείψανα από το Ριζόκαστρο, το βυζαντινό τείχος που περιέκλειε το βράχο της Ακροπόλεως.

Κατά τη διάρκεια του περιπάτου μας στο χώρο της νοτίου κλιτύς ο κ. Καββαδίας μου μίλησε για δύο πολύ σημαντικά τείχη που έγιναν για να προστατέψουν ό,τι πιο πολύτιμο διέθετε αυτός ο τόπος, ανθρώπους και έργα ανθρώπων που έγιναν "εις μνήμην εσαεί". Τα

δύο αυτά τείχη ήταν το **Ριζόκαστρο** και το τείχος του **Χασεκή**. Το Ριζόκαστρο ήταν το βυζαντινό τείχος που περιέκλειε το βράχο. Το παρακολουθούμε ολόγυρα από την Ακρόπολη και το εντοπίζουμε επίσης στις ανασκαφές της Πλάκας. Έχει βρεθεί ακόμα και στη βόρεια κλιτύ κι αυτό γιατί από τα μεσαιωνικά χρόνια και μετά ο ιερός βράχος ξανάγινε κάστρο, όπως ήταν στην προϊστορική εποχή, δηλαδή έδρα του Μυκηναίου ηγεμόνα (στους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους ήταν χώρος λατρείας). Το άλλο τείχος το κατασκεύασε ο

στιγνός βοεβόδας Χασεκή. Ο εραστής της Εσμέ Σουλτάνας, αδελφής του σουλτάνου Σελίμ Γ' εξαργύρωσε τον έρωτά του με το ανώτατο αξίωμα του αφέντη της Αθήνας και εξήντησε τις φιλοτουρνανικές του διαθέσεις επί του σώματος και της ψυχής των ταλαιπωρών

Το δυτικό άκρο της νότιας κλιτύς του λόφου της Ακρόπολης στολίζεται από το μεγαλοπρεπές Ωδείο που έχτισε μετά το 160 μ.Χ. ο Ηρώδης ο Αττικός στη μνήμη της συζύγου του Ρηγίλλης, για το θάνατο της οποίας τον θεώρησαν υπεύθυνο οι εχθροί του. Κοιτώντας κανείς από ψηλά και από συγκεκριμένη οπτική γωνία μπορεί να ενώσει τους αρχαιολογικούς χώρους χωρίς να χρειασθούν οι εργασίες της Ενοποίησης.

Αθηναίων. Λόγω του φόβου της επιδρομής των Αλβανών ο βοεβόδας Χασεκή επέβαλε στους Αθηναίους να συγκεντρώσουν το ποσό των 42.000 γροσίων, για να κατασκευασθεί ένα τείχος που θα προστατέυε την πόλη, στην ουσία όμως τον ίδιο το δυνάστη. Εξ ου και το όνομα: **"Τείχος του Χασεκή"**.

Συνεχίζοντας τον περίπατό μας περνάμε πίσω από τη Στοά του Ευμένους και βρισκόμαστε στο **Ασκληπιείο**, το σπουδαίο τέμενος του 4ου αι. π.Χ., όπου ελατρεύοντο ο Ασκληπιός και η Υγεία και οι ασθενείς έσπευδαν, προκειμένου να ιαθούν. Ακολουθούσαν τον Περίπατο με γοργό βήμα, αφού δεν υπήρχε χρόνος για να απολαύσουν τη χάρη του κι έμπαιναν στο χώρο του ιερού μέσα από ένα πρόθυλο, το οποίο βρισκόταν στη ΝΔ του άκρη. Τα λείψανα αυτού που βλέπουμε σήμερα δεν ανήκουν στο παλαιό, αλλά σε μια νεότερη επισκευή του 1ου αι. π.Χ., όπως και η γειτνιαζούσα νότια στοά.

Η επιδρομή των Ερούλων άφησε και στο ιερό του Ασκληπιού τα καταστροφικά ίχνη της. Στα ερείπια του χτίστηκε τρεις αιώνες αργότερα η τρικλιτη Βασιλική των Αγ. Αναργύρων. Οι δύο χριστιανοί γιατροί διαδέχθηκαν, όπως ήταν φυσικό, τους δύο διακόνους της ιατρικής της ελληνικής αρχαιότητας. Αλλά κι αυτοί ο ναός καταστράφηκε, όπως και πολλοί άλλοι, κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν στην περιοχή το 1856.

Ο κ. Καββαδίας αφού μου έδειξε τα κατάλοιπα ενός ναού που ταυτίζεται, κατά πάσαν πιθανότητα, με το ναό της Θέμιδος με οδήγησε σε ένα πολύ σπουδαίο μέρος, άγνωστο στο πλατύ κοινό. Σ' αυτό το μέρος υπάρχουν τα λείψανα δύο χαλκουργείων, ενός του 5ου κι ενός του 4ου αι. π.Χ., τα οποία επιχώθηκαν παλαιότερα για λόγους προστασίας. Σύμφωνα με τους ερευνητές εδώ χτεύθηκε το περίφημο άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου. Ενδεχομένως, να κατασκευάστηκε τμηματικά και τα κομμάτια να τα ανέβασαν απ' αυτό το σημείο πάνω στο βράχο. *"Ας σημειωθεί ότι βρισκόμαστε περίπου σε σημείο αντίστοιχο της θέσης του αγάλματος πάνω στο βράχο, μου είπε χαρακτηριστικά ο κ. Καββαδίας και συνέχισε πως κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του χώρου βρέθηκαν τα λείψανα κι ενός τρίτου χαλκουργείου, άγνωστου μέχρι*

τώρα. Δεν ανασκάφηκε όμως, καθώς δεν ήταν αυτός ο αντικειμενικός σκοπός, εξάλλου η πίεση του χρόνου είναι αμείλικτη". Το ίδιο και ο δικός μου σκέφτηκα, καθώς έπρεπε να συνεχίσουμε τον περίπατο και στη βόρεια κλιτύ και μάλιστα να της αφιερώσουμε περισσότερο χρόνο, αφού μέχρι τώρα δεν είναι ανοικτή στο κοινό κι ως εκ τούτου είναι άγνωστος τόπος. Αφήσαμε λοιπόν ασχολία στο το διάσημο Ωδείο που έστησε μετά το 160 μ.Χ. ο ζάπλουτος ρήτορας και σοφιστής Ηρώδης ο Αττικός εις μνήμην της συζύγου του Ρηγίλλης, εξάλλου σ' αυτή τη φάση της Ενοποίησης δεν έγιναν κάποιες εργασίες σ' αυτό. Έτσι βρεθήκαμε στη βόρεια πλευρά του λόφου της Ακρόπολης.

Η διαδρομή του Περιπάτου στη βόρεια κλιτύ διαμορφώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 από τον Έφορο Ακροπόλεως **Γεώργιο Λοντά**. Έκτοτε εγκαταλείφθηκε, με πληροφόρησε ο κ. Καββαδίας, ο οποίος θα πρέπει να αισθάνεται πολύ τυχερός που μπορεί και βαδίζει κάθε μέρα σ' αυτόν τον τόσο σημαντικό και γεμάτο ενέργεια δρόμο.

Κάθε τι άγνωστο είναι προκλητικό και γοητευτικό συνάμα, πόσο μάλλον όταν είναι στη σκιά, πίσω από τον ήλιο. Εδώ η φαντασία δεν χρειάζεται και πολύ, για να αρχίσει τα παιχνίδια της. Υγρή η ατμόσφαιρα, ερωτική και άκρως μυστηριακή. Ο βράχος εδώ είναι πιο άγριος, πιο απότομος, πιο δύσκολος. Τα σπήλαια πληθαίνουν το ίδιο και οι δυνάμεις που κρύβονται εντός τους, εκεί βαθιά όπου βρίσκεται και η καρδιά της γης. Παλιά τις ξυπνούσαν και τις ενεργοποιούσαν οι πιστοί που ανέβαιναν συχνά έως εδώ με την ελπίδα ότι ο Δίας, ο Απόλλων, ο Παν, η Αφροδίτη, ο Έρως θα συνέτρεχαν και θα ικανοποιούσαν τις επιθυμίες τους που βέβαια σχετιζόνταν με την ευφορία της γης και την εν γένει γονιμότητα και ευκαρπία.

Μετά το πέρας των εργασιών της **Ενοποίησης** ο επισκέπτης που θα επιθυμεί να αρχίσει τον περίπατό του από τη βόρεια πλαγιά του λόφου θα μπορεί να εισέρχεται από τη διαμορφωμένη τώρα είσοδο του αρχαιολογικού χώρου, η οποία βρίσκεται στο σημείο ακριβώς όπου συμβάλλει η οδός Πανός με την οδό Θεωρίας, απέναντι δηλαδή από το εξαιρετικά ενδιαφέρον Μουσείο Κανελλοπούλου.

Ανηφορική η οδός Πανός ανοίχθηκε πάνω

στο ίχνος της οδού που συνέδεε το εμπορικό και οικονομικό κέντρο της μεσαιωνικής Αθήνας, το **Σταροπάζαρο**, με το Κάστρο, δηλαδή με την Ακρόπολη, που την εποχή εκείνη είχε μετατραπεί σε φρούριο, εντός του οποίου είχε την έδρα του ο τούρκος διαδάρης-φρούραρχος. Αλλά μήπως και η σημερινή οδός Πανός δεν ενώνει τον ιερό βράχο με το σημείο όπου πάλλεται η καρδιά της αγοράς, το Μοναστηράκι δηλαδή και οι ολόγυρά του εμπορικοί δρόμοι;

Στο σημείο απ' όπου θα εισέρχεται ο επισκέπτης ήταν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η **ντάπια του Λιονταριού**, το βορινό προπύργιο του φρουριακού συγκροτήματος της Ακρόπολης. Λιοντάρι ονομαζόταν τα χρόνια εκείνα και η συνοικία που απλωνόταν ακριβώς κάτω από αυτόν τον πύργο. Επτά σκαλοπάτια, κατασκευασμένα από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, έργο των εκλεκτών μαρμαροτεχνιτών που με την εμπειρική τους γνώση συνδράμουν τα μέγιστα στην υλοποίη-

του, υπήρχαν υδατοδεξαμενές, κρήνη, κινστέρνα, καθώς και μια στοά. Φαίνεται πως τον 18ο αι. όλο αυτό το συγκρότημα περιεβάλλετο από το γνωστό τείχος της Υπαπαντής που χτίστηκε προκειμένου να εξασφαλίσει την καλύτερη άμυνα της βόρειας πλευράς της Ακρόπολης. Το τείχος αυτό που χρωστά το όνομά του στην εκκλησιά της Υπαπαντής, η οποία, σημειωτέον, βρισκόταν στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς, ξεκινούσε από το άλλο, το επίσης γνωστό τείχος του **Σερπεντζέ**, στα δυτικά της Ακρόπολης, περιέκλειε ένα τμήμα της βόρειας πλαγιάς και κατέληγε στο σπήλαιο με τη μυκηναϊκή κρήνη. Τα τειχίσματα αυτά συνδέθηκαν με τις πιο δραματικές στιγμές που έζησαν οι Αθηναίοι τον καιρό που ήταν πολιορκημένοι από τους Τούρκους εντός του Κάστρου. Σύμφωνα με την ιστορία, ο Κιουταχής, άνελπς και θυμωμένος, επειδή το κάστρο δεν έπεφτε, παρ' όλες τις εφόδους του, παρήγγειλε στην Πόλη αρχικά και κατόπιν στα Σκόπια να του στείλουν

Ανηφορική η οδός Πανός ανοίχθηκε πάνω στο ίχνος της οδού που συνέδεε το εμπορικό και οικονομικό κέντρο της μεσαιωνικής Αθήνας, το Σταροπάζαρο, με το Κάστρο, δηλαδή με την Ακρόπολη. Στο τέλος της οδού Πανός θα ανοίξει η νέα είσοδος για τον επισκέπτη που επιθυμεί να αρχίσει τον περίπατό του από τη βόρεια πλαγιά του λόφου.

ση του έργου μας οδηγούν στο λιθόστρωτο ανηφορικό μονοπάτι. Ένας ναός στα αριστερά τραβάει την προσοχή μας. Πρόκειται για μια εκκλησιά που δίχασε τους ερευνητές μεσαιωνολόγους, όπως μας αναφέρει ο αρχιτέκτων **Κ. Μπίρης**. "Άλλοι υποστηρίζουν πως ήταν η εκκλησιά του Αγ. Νικολάου και άλλοι του Αγ. Σεραφείμ" γράφει σε άρθρο του στη "Νέα Εστία" το 1946. "Ο ναός διατηρεί την αίγλη των Βυζαντινών ναϊσκων που συνεχίζουν να χτίζονται στην Αττική και κατά την Τουρκοκρατία" σημειώνει ο κ. Καββαδίας κι εμείς δεν μπορούμε παρά να θαυμάσουμε τα κομψά αρχιτεκτονικά στοιχεία και την εντυπωσιακή τοιχοδομία που ακολουθεί το πλινθοπερίγλειστο σύστημα. Φαντασθείτε ότι ο ναός χτίστηκε τον 14ο αι.!

Η μελέτη του περιβάλλοντος χώρου έδειξε πως δυτικά του ναού αναπτυσσόταν ένα συγκρότημα που διέθετε όλα τα τυπικά στοιχεία ενός μοναστηριού. Ο ναός ήταν το καθολικό

λαγουμιτζήδες ικανούς, για να υπονομεύσει και να τινάξει στον αέρα τα προτειχίσματα, τους προμαχώνες, το βράχο ολόκληρο. Οι λαγουμιτζήδες έφθασαν στην Αθήνα κι έπιασαν αμέσως δουλειά. Δουλειά όμως έπιασε κι ένας απλός τεχνίτης, Έλληνας, ο **Κώστας ο Λαγουμιτζής**, αλλά από την αντίθετη πλευρά. Όταν έβλεπε τους Τούρκους να βγάζουν χώματα από κάποιο σημείο της πολιορκητικής γραμμής καταλάβαινε ότι ανοίγουν κάποιο λαγούμι με σκοπό να τινάξουν το Κάστρο και τα προτειχίσματα. Αρχίζει λοιπόν κι αυτός να ανοίγει αντίθετο λαγούμι μέσα από τα τειχίσματα, έσκαβε, έσκαβε κι όταν ζύγωνε το εχθρικό το τινάξε στον αέρα, προτού εκείνο προχωρήσει κι εκτελέσει το σκοπό του. Είναι αδιανόητο το πώς ο άνθρωπος αυτός κατόρθωνε να πέφτει πάνω στο εχθρικό λαγούμι, του οποίου δεν γνώριζε ούτε το βάθος ούτε τους ελιγμούς του. Ποιος ξέρει ποια θεϊκή δύναμη οδηγούσε τα δυνατά κι

επιδέξια χέρια του, για να σκάβουν στο σωστό σημείο! Όλοι όμως ξέρουμε πως σ' αυτόν τον ήρωα χρωστάμε τη σωτηρία του παντέρου λόφου. Ολόκληρη η ανθρωπότητα οφείλει να υποκλίνεται εμπρός του, διότι έσωσε το ανεπανάληπτο σύμβολό της!

Από το ναό του Αγ. Νικολάου, ο οποίος στα χρόνια της Επανάστασης μετετράπη σε προμαχώνα με επάλξεις ο επισκέπτης αν θα επιλέξει να πάει δεξιά θα πρέπει να είναι προετοιμασμένος να "μιλήσει" με τις χθόνιες θεότητες που κατοικούν εδώ αιώνες αμέτρητους τα σπήλαια και τα βράθρα της γης. Πρώτα - πρώτα θα "μιλήσει" με τις Νύμφες που έχουν για σπίτι τους το σπηλαιώδη χώρο της **Κλεψύδρας**, της αστείρευτης ακόμα και σήμερα πηγής που ξεδιψούσε τους αρχαίους Αθηναίους και καθάριζε τους ρύπους του σώματος και της ψυχής τους.

Όπως με πληροφόρησε ο κ. Καββαδίας, η ιστορία του μνημείου ξεκινά από τη νεολιθική εποχή, η επιλογή δε του λόφου της Ακρό-

πόρεια, αλλά και ωραία πλακοστρωμένη αυλή στα ανατολικά. Από την πηγή ξεκινούσαν αγωγοί ύδρευσης. Το νερό κυλούσε κι εξακολουθεί να κυλά αενάως. Όταν μάλιστα η χρονιά είναι πλούσια σε βροχές, η πηγή ξεχειλίζει. Την περίοδο που το μνημείο οχυρώθηκε με το υστερορωμαϊκό τείχος διανοίχθηκε στο βράχο φρέαρ για την άντληση του νερού εξαιτίας των κατολισθήσεων βράχων που έφραξαν την πηγή. Τον καιρό του αυτοκράτορα Ιουστινιανού δεν υπήρχε δυνατότητα πρόσβασης στο εσωτερικό της Κλεψύδρας. Οι ειδικοί λοιπόν κατασκεύασαν μια δεξαμενή, ώστε να συγκεντρωθούν τα νερά και μέσω πήλινων αγωγών διευθέτησαν τη ροή. Ως είθιστο στα βυζαντινά χρόνια, οι χριστιανοί στήσανε στη θέση της πηγής ναΐδιο με αγίασμα και το αφιέρωσαν στους Αγίους Αποστόλους. Ήταν οι Άγιοι Απόστολοι στα Μάρμαρα. Τον 17ο και 18ο αι. η Κλεψύδρα "σίγησε", δε στέρεψε, απλά "σίγησε". Τη θυμήθηκε όμως κατά τα "πέτρινα

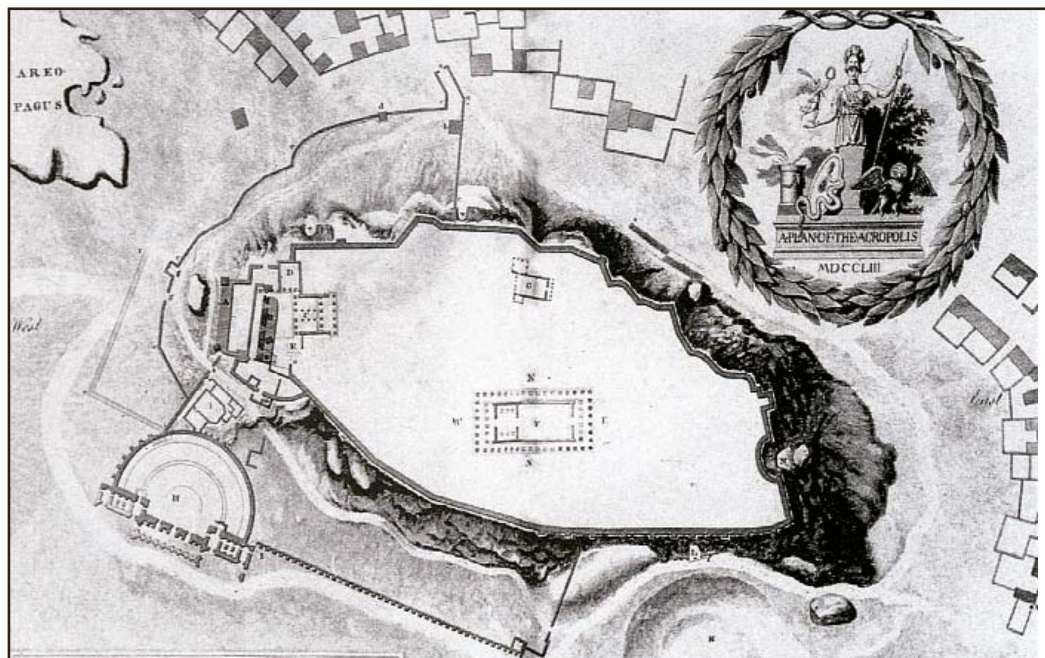
Από τα λιγότερο φωτογραφημένα μνημεία είναι η Κλεψύδρα. Η ζειδωρη αυτή πηγή που αρχικά ονομαζόταν Εμπεδώ επέτρεψε από τους νεολιθικούς ήδη χρόνους την κατοίκηση στο βράχο της Ακρόπολης.

πολης για κατοίκηση στηρίχθηκε ακριβώς στην ύπαρξη της ζειδωρης αυτής πηγής που αρχικά ονομαζόταν **Εμπεδώ** κι είχε το όνομά της παρμένο από μια ξελογιάστρα νύμφη. Την ονομασία Εμπεδώ παραδίδει ο Σχολιαστής του Αριστοφάνους στα σχόλια του έργου "Λυσιστράτη": "*Και πώς εθ' αγνή δήτ' αν έλθομι' εις πόλιν;*" διερωτάται η παμπόνηρη, ναζιάρα Μυρρίνη, όταν ο απελπισμένος Κινησίας προσπαθεί να την δελεάσει, ώστε να παραβεί τους όρκους της ερωτικής αποχής και να πλαγιάσει μαζί του. "*Κάλλιστα δήπου, λουσαμένη τη Κλεψύδρα*" της απαντά ο Κινησίας. Κυριευμένος από ερωτικό οίστρο της προτείνει να εξαγνισθεί, αφού λουσθεί στα νερά της Κλεψύδρας (στ. 913). Και ο Σχολιαστής αναφέρει: "*... Κορήνη Κλεψύδρα πρότερον Εμπεδώ λεγομένη*".

Για την ιστορία θα πρέπει να πούμε πως το πρώτο κρηναίο οικοδόμημα διαμορφώθηκε επί Κίμωνος (470-460 π.Χ.). Ήταν χτισμένο με επιμέλεια και διέθετε δεξαμενή στα

χρόνια" της τουρκικής πολιορκίας της Ακρόπολης ο αείμνηστος αρχαιολόγος **Κυριακός Πιπτάκης** που ήταν έγκλειστος κι αυτός στο Κάστρο. Την ανακάλυψε το 1822 και με το νερό της ξεδιψασαν οι πολιορκημένοι. Τον επόμενο χρόνο ο γενναίος Οδυσσεάς Ανδρούτσος ανήγειρε προμαχώνα, για να την προστατέψει κι έχτισε στο βράχο μια μαρμαρένια επιγραφή που έλεγε "ΠΡΟΜΑΧΕΩΝΑ ΤΟΝΔΕ ΠΗΓΑΙΟΥ ΥΔΑΤΟΣ ΑΝΗΓΕΙΡΕΝ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΑΝΔΡΙΤΖΟΥ, ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ, ΣΥΝ ΤΩ ΓΕΝΝΑΙΩ ΓΟΥΡΑ, ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΩΚΒ ΚΑΤΑΜΗΝΑ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ". Της μοίρας θέσπισμα; Σε λιγότερο από ένα χρόνο, στις 17 Ιουνίου 1824, το άψυχο κορμί του γενναίου πατριώτη έπεφτε στο χώρο του νερού, αφού είχε τυραννιστεί πριν για μήνες στη φυλακή, στην οποία τον έκλεισε η βουλή του συνοδοιπόρου και συνεργάτη του, του Ιω. Γκούρα.

Εμπρός από την Κλεψύδρα, όπως με

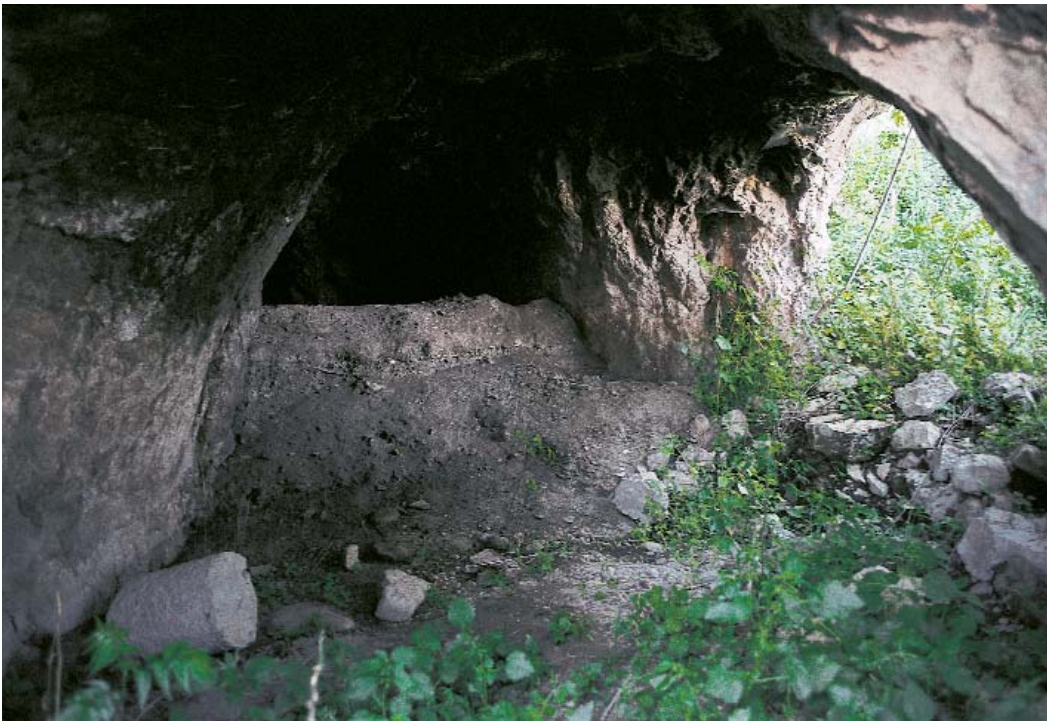
Χάρτης των Stuart - Revett με το τείχος της Υπαπαντής.

Το τείχος της Υπαπαντής έλαβε το όνομά του από τον ομώνυμο ναό που βρισκόταν στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς. Κτίστηκε τον 18ο αι. με σκοπό να εξασφαλίσει την καλύτερη άμυνα της βόρειας πλευράς της Ακρόπολης, έπαιξε δε πολύ σημαντικό ρόλο κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχή (1826-1827).

ενημέρωσε ο κ. Καββαδίας, διερχόταν το τελευταίο και πιο ανηφορικό τμήμα της οδού **Παναθηναίων**, την πορεία της οποίας θα παρακολουθήσουμε, όταν θα παρουσιάσουμε τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού και το χώρο της Αρχαίας Αγοράς. Η πολύ σημαντική αυτή οδός που οδηγούσε τα βήματα της πομπής των Παναθηναίων ξεκινούσε από το Δίπυλο και κατέληγε στα Προπύλαια. Το τμήμα της στη βόρεια κλιτύ αποτελεί μέρος μιας κλιμακωτής κατασκευής που διαμορφώθηκε τον 1ο αι. μ.Χ. και αναφέρεται με τον όρο "**Ανάβασις**". Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της οδού

τραγοπόδαρο θεό, τον γλεντζέ συνοδό του Διονύσου και προστάτη της γενετικής δύναμης της ζωής, τον **Πάνα**. Πρόκειται για αντίδωρο στο δώρο του θεού που βοήθησε τους Αθηναίους να νικήσουν στη μάχη τους με τους Πέρσες στο Μαραθώνα, το 490 π.Χ. Κατά πως λέει η παράδοση ο Παν έσπειρε πανικό στους βάρβαρους - θα έφταιγε μάλλον η ασχήμια του - και οι Αθηναίοι κατάφεραν εντυπωσιακή νίκη επί των Περσών. Έκτοτε τιμούσαν το θεό με αναθήματα που τα φώλιαζαν στις επίτηδες λαξευμένες κόγχες. Το σπήλαιο είναι τριμερές και το ανατολικό τμήμα του έγινε τον 5ο αι. μ.Χ. χριστιανικό

Το ανατολικότερο σπήλαιο στη βόρεια κλιτύ του ιερού βράχου ήταν άντρον αφιερωμένο στον Πάνα. Η λατρεία του τραγοπόδαρου θεού καθιερώθηκε στην Αθήνα μετά το 490 π.Χ., μετά δηλαδή τη μάχη του Μαραθώνα.

περνούσε το υστερορρωμαϊκό τείχος που άρχιζε από τη ΒΔ πλευρά της Ακρόπολης, κάτω ακριβώς από τα Προπύλαια και συνέχιζε την πορεία του στην Αγορά, όπου και θα το εντοπίσουμε, όταν την επισκεφτούμε.

Πάνω ακριβώς από την Κλεψύδρα υπάρχουν τρία σπήλαια. Το ανατολικότερο σπήλαιο ήταν άντρον αφιερωμένο σ' εκείνο τον

παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Αθανάσιο. Στα δυτικά του προκαλεί δέος με τις διαστάσεις του το σπήλαιο του **παντοκράτορος Διός** (ύψ. 11,20 μ., πλ. 4,50 μ.) κι αμέσως μετά ανοίγει το σπήλαιο του **Απόλλωνος Υποακραίου**. Σ' αυτή τη βραχώδη γωνιά, μακριά από τα βλέμματα θνητών και αθανάτων συνευρέθη κατά την παράδοση ο

μουσηγέτης Απόλλων με την Κρέουσα, την κόρη του βασιλιά Ερεχθέα. Από το ερωτικό τους σμίξιμο γεννήθηκε ο Ίων, ο μυθικός γενάρχης των Ιώνων.

Δυτικότερα παρατηρούμε μια τέταρτη κοιλότητα, η οποία δεν είχε λατρευτική χρήση. Κατά πάσαν πιθανότητα επρόκειτο για κάποια εξέδρα απ' όπου ορισμένοι Αθηναίοι παρακολούθουσιν τα δρώμενα που γίνονταν κατά την τέλεση της γιορτής των Παναθηναίων.

Η πιο ενδιαφέρουσα σπηλιά όμως, κατά την άποψή μου, είναι αυτή που ακολουθεί. Στην πραγματικότητα είναι ένα σπήλαιο-καταβόθρα που άθελά του συμμετείχε σε μια πράξη "υπουδαία και τελεία" που είχε αρχή την άνοδο δύο τολμηρών νεαρών παλικαριών στην Ακρόπολη και τέλος την υποστολή της γερμανικής σημαίας.

"... 30 Μαΐου 1941. Γυρίζαμε άσκοπα στους στεγνούς δρόμους της Αθήνας.

- Λάκη, το βλέπεις κείνο εκεί;

Το φασιστικό σύμβολο, πελώριος συμπυκνωμένος βραχνάς, πλάκωνε τον ουρανό της Αθήνας. Δεν χρειαζόντανε περισσότερα λόγια. Ο ένας κατάλαβε τον άλλον. Σε μας έλαχεν ο κλήρος - απλοί ανώνυμοι ερμηνευτές της φλόγας ενός ολόκληρου λαού, της θέλησής του, θα προβαίναμε στην υποστολή της Γερμανικής σημαίας ...".

(Από το βιβλίο του Δ. Γατόπουλου, "Η ιστορία της Κατοχής")

ακόμα και σήμερα όσοι τυχαίνει να το γνωρίζουν. Άγλαυρος ονομαζόταν μία από τις τρεις κόρες του πρώτου βασιλιά της Αττικής, του Κέκροπος. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο η Άγλαυρος προσέφερε τον εαυτό της θυσία για τη σωτηρία της πόλης των Αθηνών, την οποία απειλούσαν ξένοι επιδρομείς. Οι Αθηναίοι

Σπήλαιο αφιερωμένο στον Απόλλωνα Υποακράιο. Η πρώτη χρήση του ανάγεται στην Ύστερη εποχή του Χαλκού.

Την εικόνα μιας άλλης Αθήνας οπωσδήποτε θα έβλεπαν, αν δεν ήταν βράδυ, τα δύο γενναία παλικάρια ο Μανόλης Γλέζος και ο Απόστολος Σάντας, από το άνοιγμα της σπηλιάς με τη μυκηναϊκή κρήνη.

Το ένα αγόρι ήταν ο **Μανόλης Γλέζος**, το άλλο, ο **Απόστολος Σάντας**. Δυο Έλληνες που έπραξαν το αυτονόητο: αντιστάθηκαν στον κατακτητή.

Συνάντησα το Μανόλη Γλέζο ένα απόγευμα στο σπίτι του στο Ν. Ψυχικό και μου μίλησε γι' αυτό το σπήλαιο της **Άγλαύρου**, όπως το αποκάλεσε, αλλά και όπως το αποκαλούν

την τίμησαν δίνοντας το όνομά της στο σπήλαιο όπου έπεσε νεκρό το όμορφο νεανικό της σώμα. Εντός του σπηλαίου μάλιστα οι Αθηναίοι έφηναν τον όρκον υπέρ Πατρίδος. Πρόφεραν δε το όνομά της μαζί με τα ονόματα άλλων που έμπαιναν ίστροες του όρκου.

Κατά τη μυθολογία η Άγλαυρος και η αδελφή

της Έρση αθέτησαν την υπόσχεσή τους προς την Αθηνά, η οποία παρέδωσε στις Κεκροπίδες ένα κιβώτιο με την προτροπή να μην το ανοίξουν - επρόκειτο για το κιβώτιο που περιείχε τον Εριχθόνιο, τον καρπό του "βιασμού" της θεάς από τον Ήφαιστο. Περιέργες οι νεαρές πριγκίπισσες άνοιξαν το κιβώτιο και η Αθηνά για να τις τιμωρήσει για την ασέβειά τους τις κατέστησε μανιακές και ουσιαστικά τις οδήγησε στην αυτοκτονία. Έπεσαν από το βράχο και άφησαν την τελευταία τους πνοή εμπρός από το σπήλαιο,

ανατολική κλιτύ. Έτσι το σπήλαιο της ΒΔ κλιτύς θα πρέπει να το αποκαλούμε σπήλαιο με τη μυκηναϊκή κρήνη. Η κρήνη βρίσκεται σε βάθος περίπου 40 μ. από την κορυφή του βράχου, ήταν δε προσιτή για τους κατοίκους της Ακροπόλεως μέσω αθέατης και καλά προφυλαγμένης από το εξωτερικό κλίμακας, κατασκευασμένης μέσα στη φυσική σχισμή. Η έξοδος βρίσκεται στη ΒΔ γωνία της οικίας των Αρρηφόρων επί του ιερού βράχου. Το σπήλαιο συνδεδεμένο με την εορτή των Αρρηφορίων - μέσα από αυτό κατέβαιναν μια

Ανατολικά της μυκηναϊκής κρήνης ο επισκέπτης συναντά το υπαίθριο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα. Οι πολυάριθμες κόγχες του μαρτυρούν την ανάγκη των ανθρώπων να εξευμενίσουν τη θεά του Έρωτα και το γιο της, ώστε να σταθούν αρωγοί στα ερωπικά τους σχέδια.

Το άλικο χρώμα της παπαρούνας ταιριάζει με το πάθος που εμπνέει η θεά Αφροδίτη.

το οποίο πήρε το όνομα της μιας από τις δύο. Το 1980 ο αρχαιολόγος **Γ. Δοντάς** ανασκάπτοντας στην ανατολική κλιτύ της Ακροπόλεως εντόπισε και έφερε στο φως ανεπίγραφη στήλη στην αρχική της θέση και βάσει αυτής ταύτισε το Αγγλαύρειον με άλλο σπήλαιο στην

σκοτεινή νύχτα του μηνός Σκιροφοριώνα (μέσα Ιουνίου-μέσα Αυγούστου) οι νεαρές αρρηφόροι ή αρρητοφόροι, για να μεταφέρουν τα "άρρητα" ιερά της Αθηνάς Πολιάδος από το ναό της στο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα - απέκτησε για τους αρχαίους

Αθηναίους ιερό χαρακτήρα. Συνδεδεμένο σήμερα με την ηρωική πράξη του Μανόλη Γλέζου και του Απόστολου Σάντα έχει αποκτήσει για τους νεοέλληνες συμβολικό χαρακτήρα.

Η έκπληξη που επεφύλασσε η αείμνηστη Μελίνα Μερκούρη στον πολυαγαπημένο φίλο της Μ. Γλέζο να βρει δηλαδή τη γερμανική σημαία που τα δυο παιδιά πέταξαν στο νερό της σπηλιάς την ώρα που κατέβαιναν δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεί. Τις εργασίες διέκοψε ο ίδιος ο Μ. Γλέζος, καθώς,

όπως συμβαίνει δηλαδή με τις κατολισθήσεις. Ζήτησε λοιπόν να σταματήσει η έρευνα. Ύξάλλου δεν τον ενδιαφέρει, όπως μου είπε, η τύχη της σημαίας. Τον ενδιαφέρει, όπως και μάς άλλωστε, αυτό καθαντό το γεγονός, η αντίδραση στην προσπάθεια σπύρωσης από τον Γερμανό κατακτητή των ανθρωπιστικών ιδεωδών, τα οποία εξέφραζε ο ελληνικός πολιτισμός, δηλαδή η Ακρόπολη.

Ο περίπατός μας συνεχίζεται ανατολικά της μυκηναϊκής κρήνης. Σ' αυτό το σημείο η Αφροδίτη και ο Έρως ελατρεύοντο με πάθος

Στις ανατολικές υπώρειες του λόφου της Ακροπόλεως το σχεδόν ακέραιο μνημείο του Λυσικράτους μας προσφέρει μια πολύ καλή εικόνα του πώς ήταν τα χορηγικά μνημεία που στόλιζαν την οδό Τριπόδων.

όπως μου είπε, όταν κατέβηκε στη σπηλιά μαζί με τα παιδιά της Σηπλιολογικής Εταιρείας, διαπίστωσε ότι η Ακρόπολη είναι ένας ασβεστολιθικός όγκος που επικάθεται πάνω σε σχιστόλιθο. Θα μπορούσε λοιπόν από μια λάθος κίνηση την ώρα των εργασιών όλος αυτός ο όγκος, η Ακρόπολη δηλαδή, να γλιστρήσει πάνω στο σχιστολιθικό πέτρωμα,

από τους Αθηναίους, οι οποίοι δεν στέρησαν ποτέ το υπαίθριο Ιερό από τα αναθήματα. Άλλα καμωμένα πρόχειρα από τους Αθηναίους που αυτοσχεδίαζαν φτιάχνοντας δώρα για την αγάπη τους κι άλλα περίτεχνα, βγαλμένα από εργαστήρια γνωστά, αληθινά έργα τέχνης, ετοποθετούντο με ταπεινότητα στις ειδικά κατασκευασμένες κόγχες που δεν

ήταν και λίγες. Είκοσι τέσσερις είναι οι κόγχες, αλλά υπάρχουν και άλλες ακανόνιστου σχήματος υποδοχές, κατά πάσαν πιθανότητα για μικρότερα αναθήματα. Για να εισέλθει ο επισκέπτης στο Ιερό θα πρέπει να ανέβει την επικλινή αναβάθρα που ξεκινά από το επίπεδο του Περιπάτου. Ο κ. Καββαδίας με πληροφόρησε πως το Ιερό αυτό παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το ομώνυμο Ιερό της Αφροδίτης στην περιοχή του Δαφνιού. Είναι κι αυτό υπαίθριο και διαθέτει πολλές λαξευμένες στο βράχο κόγχες.

πρέπει επίσης να προσεχθεί ότι και στις δύο θέσεις, παρά τον Ιλισόν και στη βόρεια κλιτύ, υπάρχουν νερά, θάλλουσα βλάστηση, υπάρχουν αναζωογονητικές δυνάμεις δηλαδή, που ως φαίνεται τις είχε και τις έχει μεγάλη ανάγκη ο άνθρωπος.

Ο περίπατός μας σε λίγο τελειώνει. Λίγα μέτρα ανατολικά του Ιερού της Αφροδίτης και του Έρωτα, ο κ. Καββαδίας μου έδειξε τη λαξευμένη επιγραφή με το όνομα και το μήκος του αρχαίου δρόμου "**Περιπάτου Περίοδος 5 στάδια. 18 πόδες**". Στα ΝΑ της επι-

Χρώμα και σκιές σ' ένα παιχνίδι μυστηρίου και φαντασίας που παίζεται εδώ και αιώνες τώρα στη βόρεια πλαγιά του λόφου, την κρυμμένη από τον ήλιο.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να πούμε πως όλα τα ιερά, στα οποία αναφερθήκαμε, ανήκουν σε θεούς που έχουν ιερά και σε άλλα σημεία της πόλης, κυρίως όμως στην περιοχή του Ιλισού ποταμού. Έχουμε δηλαδή το σύστημα των διπλών ιερών. Αυτό δεν είναι περίεργο και θα μπορούσε να ερμηνευθεί με το γεγονός ότι τα ιερά της βορείου κλιτύς αποτελούν παραρτήματα των παραλίσσιων ιερών. Θα

γραφής παρατηρούμε ένα βράχο με συστάδα έξι λαξευμένων κογχών. Πρόκειται για το συμβατικά ονομαζόμενο "**Ανατολικό Ιερό**". Στα δυτικά της επιγραφής υπάρχει το "**Μέσο Ιερό**" με τις γνωστές μας κόγχες.

Κατευθυνόμαστε προς την ανατολική κλιτύ. Είναι κι αυτή άγνωστη, διότι εδώ και δεκαετίες σ' αυτό το σημείο λειτουργεί το εργοτάξιο συντήρησης των μνημείων της Ακρόπολης.

Από αυτό το σημείο ανεβαίνουν τα μάρμαρα, για να τοποθετηθούν με ευλάβεια στη θέση τους. Από αυτό το σημείο κατά τον Ηρόδοτο ανέβηκαν και οι Πέρσες στην Ακρόπολη. Στο έργο της Ενοποίησης είναι να γίνει ένα πλάτωμα θέασης. Πράγματι η θέα από αυτή τη θέση είναι εκπληκτική. Βλέπεις το Στάδιο, το Ολυμπείο, την Πύλη του Αδριανού, την Πλάκα κι αφήνεις απ' έξω το τιμέντο, το νέφος, τη βρωμιά. Σ' έχει βοηθήσει σ' αυτό ο Περίπατος. Γι' αυτό τον έκανες άλλωστε ή μάλλον θα τον κάνεις μετά το 2004, τότε που

Ευχαριστίες: Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη Διευθύντρια της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κ. **Άλκηστη Χωρέμη**, τον υπεύθυνο του έργου Συνολικής Ανάδειξης Βορείου και Νοτίου Κλιτύς της Ακροπόλεως, αρχαιολόγο κ. **Γιώργο Καμβαδία** και τις αρχαιολόγους που διευκόλυναν το έργο της φωτογράφισης, κ. **Έφη Γιαννικαπάνη** και κ. **Ειρήνη Ρώσσιου**. Επίσης θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον κ. **Μανόλη Γλέζο** για την όμορφη και πολύ εποικοδομητική συζήτηση που είχαμε.

Το ότι δεν χρησιμοποιούνται φυτοφάρμακα για τον καθαρισμό της βλάστησης που ξεπηδά πονηρά μέσα από τα μνημεία είχε ως αποτέλεσμα να γίνει η νότια και η βόρεια κλιτύς τόπος φιλικός ακόμα και για πουλιά που είχαν εξαφανισθεί τις τελευταίες δεκαετίες από την Αθήνα.

τα έργα θα έχουν τελειώσει και ο Περίπατος των αρχαίων Αθηναίων θα γίνει ο δικός σου περίπατος.

ΝΟΤΙΑ ΚΛΙΤΥΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ, ΙΕΡΟΝ ΔΙΟΝΥΣΟΥ (Είσοδος από Δ. Αρεοπαγίτου), τηλ. 2103224625. Ώρες: 8.00 π.μ.-10.00 μ.μ.

Βιβλιογραφία.

- ♦ Πausανίου, "Ελλάδος Περιήγησις", Αττικά, Μετάφ. Ν. Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών.
- ♦ Μπίρης Κ., "Το Κάστρο της Αθήνας στην Επανάσταση", Νέα Εστία Κ' (1946), 1037-1042, 1129-1133.